

UDK: 494.3.(44)

Zarifa ESHMURODOVA,

PhD, dotsent, Samarqand davlat universiteti, Samarqand, O'zbekiston
Email: zarifa.eshmurodova@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8775-861X

PhD I. Oblakulova taqrizi asosida

FRANSUZ VA O'ZBEK TILLARIDA FE'L SO'Z TURKUMINING MORFOLOGIK TUZILISHI

Annotatsiya

Mazkur maqolada fransuz va o'zbek tillarida fe'l so'z turkumining morfologik tuzilishi qiyosiy-tipologik nuqtayi nazardan tadqiq etiladi. Tadqiqotning asosiy maqsadi ikki tilda fe'lning morfemik tarkibi, fe'l negizi, affiksalar, grammatik shakl hosil qiluvchi vositalar hamda fe'l yasallishining o'ziga xos xususiyatlarini aniqlashdan iborat. Fransuz tilida fe'l shakllarining hosil bo'lishida radikal va flektiv ko'rsatkichlar muhim o'rin tutishi, ayrim fe'llarda radikalning allomorfik variantlari yuzaga kelishi kuzatiladi. O'zbek tilida esa fe'l morfologiyasi agglutinatativ xususiyat bilan ajralib turib, grammatik ma'nolar, odatda, ketma-ket qo'shiladigan affiksalar orqali ifodalanadi. Tadqiqot natijalari fransuz va o'zbek tillaridagi fe'l morfologiyasining umumiy va farqli jihatlarini aniqlash, shuningdek, ularni kontrastiv lingvistika va chet tilini o'qitish metodikasi nuqtayi nazaridan izohlash imkonini beradi.

Kalit so'zlar: fe'l, morfologiya, morfema, negiz, affiks, suffiks, fleksiya, agglutinatsiya, fe'l yasallishi, tuslanish, grammatik kategoriya, fransuz tili, o'zbek tili.

МОРФОЛОГИЧЕСКАЯ СТРУКТУРА ГЛАГОЛОВ ВО ФРАНЦУЗСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация

В данной статье с сравнительно-типологической точки зрения изучается морфологическая структура частей речи глагола во французском и узбекском языках. Главная цель исследования – определение морфемного состава глагола, основы глагола, аффиксов, грамматически-формообразующих средств и специфических особенностей глаголообразования в двух языках. Во французском языке важную роль в образовании форм глаголов играют радикальные и флексивные индикаторы, а у некоторых глаголов встречаются алломорфные варианты радикала. В узбекском языке морфология глагола характеризуется агглютинативными свойствами, а грамматические значения обычно выражаются посредством последовательно добавляемых аффиксов. Результаты исследования позволяют выявить общие и различные аспекты морфологии глагола во французском и узбекском языках, а также интерпретировать их с точки зрения контрастивной лингвистики и методики преподавания иностранных языков.

Ключевые слова: глагол, морфология, морфема, основа, аффикс, суффикс, словоизменение, агглютинация, глагольное образование, склонение, грамматическая категория, французский язык, узбекский язык.

MORPHOLOGICAL STRUCTURE OF VERBS IN FRENCH AND UZBEK LANGUAGES

Annotation

This article examines the morphological structure of verb parts of speech in French and Uzbek from a comparative typological perspective. The primary goal of the study is to determine the morphemic composition of verbs, their stems, affixes, grammatical-formative devices, and specific features of verb formation in these two languages. In French, radical and inflectional indicators play an important role in verb formation, and some verbs contain allomorphic variants of the radical. In Uzbek, verb morphology is characterized by agglutinative properties, and grammatical meanings are typically expressed through successively added affixes. The results of the study allow us to identify common and distinct aspects of verb morphology in French and Uzbek, as well as interpret them from the perspective of contrastive linguistics and foreign language teaching methods.

Key words: verb, morphology, morpheme, base, affix, suffix, inflection, agglutination, verb formation, declension, grammatical category, French and Uzbek languages.

Kirish. Fe'l har qanday tilning grammatik tizimida o'ziga xos grammatik xususiyatlari va funksional imkoniyatlari bilan alohida mavqega ega. U gapning asosiy qismi hisoblanadi. Shu umladan fransuz va o'zbek tillarida ham fe'l harakat, holat yoki jarayonni ifodalashdan tashqari, shaxs, son, zamon, kayfiyat, tasdiq va inkor kabi grammatik kategoriyalarni ham ifodalaydi. Shu sababli fe'lning morfologik tuzilishini o'rganish nafaqat ma'lum bir tilning grammatik tizimini tavsiflash, balki turli tipologik tizimlarga mansub tillarni taqqoslash uchun muhim nazariy asosni ham tashkil etadi. Fransuz tili flektiv tillar turkumiga, o'zbek tili esa agglutinatativ tillar turkumiga mansub bo'lib, ular bir biri bilan sezilarli morfologik farqlarni namoyon etadi. O'zbek tili turkiy til bo'lib, sezilarli agglutinatsiya bilan tavsiflanib, bu grammatik kategoriyalarda ko'pincha negizga ketma-ket qo'shilgan qo'shimchalar orqali ifodalanadi. Hozirgi kundagi zamonaviy morfologik tadqiqotlar ham o'zbek tilining agglutinatativ tabiati, negiz va qo'shimchalar o'rtasida aniq chegara mavjudligini ko'rsatmoqda.

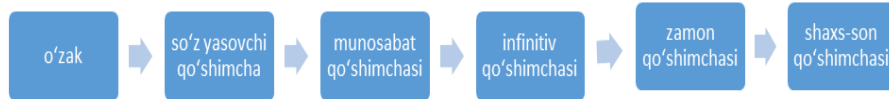
Fransuz tili hind-yevropa tillarining romans guruhiga kiradi va uning morfologik tizimida flektiv xususiyatlar muhim rol o'ynaydi. O'zak va qo'shimcha tushunchalari fransuz tilidagi fe'l shakllarini tahlil qilish uchun juda muhimdir. Fransuz tili grammatikasida fe'lning morfologik tuzilishi o'zak va qo'shimcha o'rtasidagi munosabat asosida tavsiflanadi. Masalan, "dansions" (raqs tushayotgan edik) shaklida "dans-" o'zak sifatida, "-i-" zamon belgisi sifatida va "-ons" shaxs va son belgisi sifatida tahlil qilinadi.

Mazkur maqolaning ahamiyatli jihati shundaki, fe'lning tashqi shakli bilan ifodalanagan grammatik ma'nolar fransuz va o'zbek tillarida o'xshash bo'lsa-da, ularning morfologik kodlash usullari farq qiladi. Bu farqlarni aniqlash chet tilini o'qitish, tarjima, kontrast grammatika va qiyosiy tipologik tadqiqotlar uchun muhimdir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Til tipologiyasi, qiyosiy grammatika va grammatik kategoriyalarning funksional xususiyatlari jahon tilshunosligida V.fon Humboldt, F.de Sossyur, E.Sapir, J.Grinberg kabi olimlarning tadqiqotlarida turli nazariy

yo'nalishlar asosida yoritilgan. Fransuz tilshunosligida J.Vendryes, Sh.Balli, E.Benvenist kabi olimlarning ishlari grammatik birliklarning strukturaviy, semantik va funksional xususiyatlarini tadqiq etishda muhim nazariy manba bo'lib xizmat qiladi. Fransuz tili grammatik qurilishi va uning boshqa tillar bilan qiyosiy munosabatlarini o'rganishda V. Gakning tadqiqotlari ham alohida ahamiyatga ega.

O'zbek tilshunosligida fe'l so'z turkumi, uning grammatik shakllari va kategoriyalari, fe'lning sintaktik-semantik xususiyatlari hamda grammatik birliklarning funksional imkoniyatlari A. G'ulomov, Sh. Shoabdurahmonov, Sh. Rahmatullayev, A.Hojiyev, R.Rasulov, N.Mahmudov, A.Nurmonov, Sh.Safarov, R.Sayfullayeva, B.Mengliyev va boshqa olimlarning tadqiqotlarida turli aspektlarda yoritilgan. Xususan, A.Hojiyevning fe'l, fe'l shakllari, ko'makchi fe'llar, to'liqsiz fe'l va shakl yasallishiga bag'ishlangan tadqiqotlari o'zbek fe'l tizimining grammatik va funksional xususiyatlarini anglashda muhim ilmiy ahamiyatga ega.

Tilimizdagi barcha fe'llar ham bir vaqtning o'zida bu komponentlarning barchasini o'z ichiga olmaydi. Fe'lning leksik va grammatik xususiyatlariga qarab morfemalar turlicha birlashadi. Masalan: Ko'r-ma-di-m

Ko'r- — o'zak;

-ma- — inkorni bildiruvchi qo'shimcha;

-di- — oddiy o'tgan zamon;

-m — birinchi shaxs birlik.

Shu jihatdan, o'zbek tilda fe'l shakli morfemalar ketma-ketligi orqali grammatik ma'nolarning muntazam o'zgarib borishini ko'rsatadi.

Tahlil va natijalar. Fransuz tilidagi fe'lning morfologik tuzilishi. Fransuz tilidagi fe'lning morfologik tuzilishida o'zak va qo'shimcha asosiy birliklar hisoblanadi. Fransiya Milliy ta'lim vazirligining "La grammaire du français – Terminologie grammaticale" (Fransuz tili grammatikasi – Grammatik terminologiya) darsligida fe'l morfologiyasi o'zak, qo'shimcha, zamon belgisi va shaxs belgisi tushunchalari orqali ham tushuntiriladi [].

Masalan: nous danserions (biz raqs tushardik)

dans- + -er- + -ions

dans- leksik o'zak

-er- bu fe'l paradigmasi bilan bog'liq morfologik element

-ions shaxs, son, zamon va kayfiyat tizimining bir qismi bo'lgan fleksiyaaviy belgi

Biroq, barcha fransuz fe'llarini bitta o'zgarma o'zak yordamida tahlil qilib bo'lmaydi. Ba'zi fe'llar uchun o'zak grammatik shaklga qarab o'zgaradi. Bu ayniqsa 3-guruh noto'g'ri tuslanuvchi fe'llarda yaqqol ko'zga tashlanadi. Masalan:

descendre (tushmoq)

je descends (men vous descendez (siz tushyapman) tushyapsiz)

il descend (u tushyapti) elles descendent (ular tushyaptilar)

Bu shakllarda biz descend- shakliga qo'shimchalar qo'shilganligini, 3-shaxs birlik shaklda umuman qo'shimcha yo'qligini ko'rishimiz mumkin.

Tamine fransuz fe'llarini o'zaklar soniga qarab tasniflash mumkinligini ko'rsatgan va danser (raqs tushmoq) kabi bitta o'zakli fe'llardan tortib, être (bo'lmoq) kabi bir nechta o'zakli fe'llargacha bo'lgan paradigmatic tizimni aniqlagan.

Shunday qilib, fransuz fe'lning morfologik tuzilishi shunchaki o'zbek tilidagi kabi qo'shimchalarning ketma-ket qo'shilishi emas, balki infleksiya, o'zak almashtirish va allomorfiya jarayonlari ham muhim rol o'ynaydi.

Tadqiqot metodologiyasi.

Tilshunoslikda so'z shakllarining tuzilishi va rivojlanishini, morfemalar o'rtasidagi munosabatlarni va grammatik ma'nolarning rasmiy ifodalanishini morfologiya bo'limi o'rganadi. O'z navbatida, fe'l morfologiyasi, fe'l shakllarini tashkil etuvchi morfemalarni va grammatik kategoriyalarni ifodalash vositalarini o'rganadi. Demak, morfemik tahlilda fe'lni ikkita asosiy komponentga bo'lish mumkin:

leksik komponent + grammatik komponent

Fransuz tilida bu munosabat ko'pincha o'zak + qo'shimcha sifatida ifodalanadi. Paris-Sorbonne universiteti professori, fransuz tilshunosligi va grammatika sohasida tanilgan fransuz olimasi Joëlle Gardes-Taminene fikricha fransuz tilidagi og'zaki morfologiyani o'rganishda infinitiv shakl tushunchasiga emas, balki o'zak tushunchasiga tayanish ko'proq ahamiyatga ega. U fransuz fe'llari bir xil yoki turli o'zaklarga ega bo'lishi mumkinligini ta'kidlaydi, ba'zi fe'llar uchun o'zaklar soni sezilarli darajada oshadi [1].

O'zbek tilida fe'lning morfemik tuzilishi ko'pincha quyidagi shaklda bo'ladi:

Fransuz tili fe'llarida o'zak va fleksiya. Fransuzcha fe'l paradigmasida o'zak leksik ma'noga ega bo'lgan asosiy element hisoblanadi. Grammatik shakl hosil qilish uchun unga turli xil fleksiya elementlari qo'shiladi. Masalan:

demand- (so'ramoq)

8 demand- + - demand- + -ez demand- + -
ons ent

demand- barcha shakllarida nisbatan barqaror

Shuning uchun, demander (so'ramoq) bitta o'zakli fe'l sifatida ta'riflanishi mumkin. Biroq, boshqa fe'llar o'zak o'zgarishlariga duch kelishi mumkin, ayniqsa 3-guruh fe'llari, deyarli qoidaga buysunmasdan tuslanadi:

comprendre (tushunmoq)

je comprends (men nous comprenons ils comprennent
tushunyapman) (biz (ular
tushunyapmiz) tushunyaptilar)

Bu yerda o'zakning turli fonologik va morfologik variantlari mavjud. Fransuz fe'llarining an'anaviy tasnifi uchta guruhni ajratib turadi. Birinchi guruhga infinitivi -er bilan tugaydigan fe'llar kiradi. Ikkinchi guruhga -ir bilan tugaydigan va -iss- komponentini o'z ichiga olgan fe'llar kiradi, masalan, batir → ils batisent (ular quryaptilar). Uchinchi guruh noto'g'ri tuslanuvchi fe'llarni o'z ichiga oladi va morfologik jihatdan eng qoidaga buysunmas va o'rganuvchi tislangan shakllarni yoddan bilishni talab etuvchi fe'llar hisoblanadi.

Ikkinchi guruh fe'llarining morfologik tuzilishida -iss- ayniqsa muhimdir:

Vous batissez (siz quryapsiz) - bat- + -iss- + -ez

Bu yerda bat- leksik komponent, -iss- verbal paradigмага xos komponent va -ez grammatik shaklni ko'rsatuvchi elementdir.

Fransuz tilidagi fe'llarning grammatik kategoriyalari. Fransuz tilidagi fe'l bir nechta grammatik kategoriyalarga tegishli. Ularning asosiy lari orasida zamon, mayl, shaxs va son bor.

Zamon kategoriyasi. Fransuz tilida fe'l shakllari zamonni ifodalaydi, ular tuzilishiga qarab ikki turga bo'linadi:

Sodda zamonlar, ya'ni faqat qo'shimchalar bilan hosil qilinadigan zamonlar: hozirgi zamon (présent), o'tgan zamon davom fe'li (imparfait), kelasi zamon (future simple), o'tgan zamon (passé simple), shart mayli hozirgi zamon (conditionnel présent), masalan:

Présent : je danse – men raqs tushyapman

Passé simple : je dansai – men raqs tushdim

Imparfait : je dansais – men raqs tushgan edim

Futur : je danserai – men raqs tushmoqchiman

Conditionnel présent : je danserais – men raqsga tushardim

Qo'shma zamonlar, ya'ni yordamchi fe'llar yordamida hozir bo'luvchi zamonlar: o'tgan zamon (passé composé), o'tgan zamon davom fe'li (plus-que-parfait), kelasi zamon (futur antérieur), o'tgan zamon (passé antérieur), o'tgan zamondagi shart mayli (conditionnel passé), masalan:

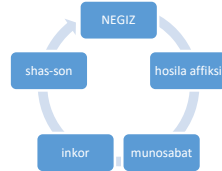
Passé composé : j'ai dansé – men raqs tushdim

Passé antérieur : j'eus dansé – men raqs tushishim bilanoq

Plus-que-parfait : j'aurais dansé – men raqsga tushgan edim

Futur antérieur : j'aurai dansé – men raqsga tushgach...

Conditionnel passé : j'aurais dansé – men raqsga tushgan bo'lardim

Biroq ushbu model barcha fe'l shakllari uchun mutlaq va o'zgaras ketma-ketlikni anglatmaydi. Fe'ning konkret shakliga qarab ayrim morfemalar ishtirok etmasligi yoki grammatik ma'no boshqa vosita orqali ifodalanishi mumkin.

Masalan, ko'rdim fe'l shaklining morfemik tarkibini quyidagicha ajratish mumkin:

ko'r-di-m

Bu shaklda ko'r- fe'l negizini, -di o'tgan zamon ma'nosini, -m esa birinchi shaxs birlik ma'nosini ifodalaydi. Demak, bitta fe'l shakli tarkibida leksik ma'no bilan bir qatorda bir nechta grammatik ma'no ketma-ket affikslar yordamida ifodalanmoqda.

O'zbek tilida qo'shimchalarning aniq farqlanishi aglyutinatsiyaning muhim belgisi hisoblanadi. Har bir qo'shimcha odatda muayyan grammatik yoki hosila vazifasini bajaradi.

Fransuz tilining og'zaki morfologiyasining o'zbek tilidan asosiy farqi ularning morfologik tipologiyasidir. O'zbek tilida grammatik ma'nolar ko'pincha ketma-ket affiksatsiya bilan ifodalanadi: yoz-ma-di-m

Fransuz tilida grammatik ma'nolar ko'pincha flektiv paradigma va o'zak munosabatlari bilan ifodalanadi: Je parlais - Men gapirayotgan edim.

Xulosa/Takliflar. Fransuz tilidagi fe'l morfologiyasining asosiy komponentlari o'zak va qo'shimchadir. Fe'l paradigmasida

Bu shakllarda zamon morfologik jarayonlar orqali ifodalanadi.

O'zbek tilida fe'ning morfologik tuzilishi. Morfologik tipologiya nuqtai nazaridan o'zbek tili aglyutinatil til hisoblanadi. Bunda grammatik ma'nolar, asosan, o'zakga ketma-ket qo'shilgan qo'shimchalar orqali ifodalanadi. O'zbek tilining aglyutinatil xususiyati zamonaviy tilshunoslikda ham qayd etilgan. O'zbek tilidagi fe'ning umumiy morfemik qolipini quyidagicha ifodalash mumkin.

o'zakning barqarorligi yoki allomorfiyasi eng muhim ahamiyatga ega. Ba'zi fe'llarda bir nechta o'zaklar mavjud, bu esa fe'ning morfologik paradigmasini murakkablashtiradi. Fransuz tilida fleksion morfemalar zamon, mayl, shaxs va son kabi grammatik kategoriyalarning ifodalanishiga hissa qo'shadi.

O'zbek tilida fe'ning morfologik tuzilishi aglyutinatilidir. O'zakka turli grammatik va hosila affikslari ketma-ket qo'shib, murakkab fe'l shakllarini hosil qiladi. Bo'linmas, nisbiy, zamon, mayl va shaxs/son kabi kategoriyalar ko'pincha qo'shimchalar bilan ifodalanadi. O'zbek tilining aglyutinatil tabiati va qo'shimchalar ketma-ketligi zamonaviy morfologik tadqiqotlarda ham kuzatilgan.

Shunday qilib, fransuz va o'zbek fe'llarining qarama-qarshi o'rganishdagi asosiy farq fleksion paradigma va aglyutinatil affiksatsiya o'rtasidagi bog'liqlikdadir. Fransuz tilida grammatik ma'nolar ko'pincha negiz va fleksiyalar o'rtasidagi paradigmatic munosabatlar orqali ifodalansa, o'zbek tilida ular ketma-ket joylashtirilgan qo'shimchalar tizimi orqali kodlanadi. Bu farqlar nafaqat nazariy morfologiya, balki qarama-qarshi tilshunoslik, tarjimashunoslik, o'zbek tilida so'zlashuvchilarga fransuz tilini o'qitish usullari va mashina tarjimasi uchun ham katta ilmiy ahamiyatga ega.

ADABIYOTLAR

1. Bourquin J. La terminologie du lexique construit (dérivation suffixale et préfixation). Langue française, Paris, – 1980.
2. Gardes Tamine J., Introduction à la morphologie, suite... La morphologie flexionnelle : le verbe. L'Information Grammaticale, 1982, P 42–46.
3. Grevisse M., Goosse A. Le Bon Usage: grammaire française. 16e éd. Louvain-la-Neuve: De Boeck Supérieur, 2016, – 1750 p.
4. Hojiyev A. O'zbek tili morfologiyasi, morfemikasi va so'z yasallishining nazariy masalalari. Monografiya. – Toshkent: Fan nashriyoti, 2010, – 256 bet.
5. Hojiyev A. O'zbek tili so'z yasallishi tizimi. – Toshkent: O'qituvchi nashriyoti, 2007. – 168 bet.
6. Irisqulov M.T. Tilshunoslikka kirish. – Toshkent: Yangi asr avlodi nashriyoti, 2009, – 262 bet.
7. Ministère de l'Éducation nationale. La grammaire du français – Terminologie grammaticale. Paris: Éducation nationale. <https://pedagogie.ac-lille.fr/lettres/la-grammaire-du-francais-terminologie-grammaticale/>
8. Language,” in Proceedings - 7th International Conference on Computer Science and Engineering, UBMK
9. Madvaliyev A., Begmatov E., O'zbek tilining imlo lug'ati. – Toshkent: Akademnashr nashriyoti, 2013, – 528 bet.
10. Mahmudov M. Tilning mukammal tadqiqi yo'llarini izlab... // O'zbek tili va adabiyoti. – Toshkent: 2012. // №5. – B. 3-16.
11. Mirotojiyev M. O'zbek tilidagi fe'l valentliklari. – Toshkent: Universitet nashriyoti, 2007. – 82 bet.
12. Nurmonov A. O'zbek tilshunosligi tarixi. O'quv qo'llanma. – Toshkent: “O'zbekiston”, 2002. – 232 b.
13. Nurmonov A., Shahobiddinova Sh., Iskandarova Sh., Nabiyeva D. O'zbek tilining nazariy grammatikasi. Morfologiya. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2001. – 164 bet.
14. Rasulov R. O'zbek tili fe'llarining ma'no tuzilishi. – Toshkent: TDPU nashriyoti, 2005. – 143 bet.
15. Riegel M., Pellat J.-C., Rioul R. Grammaire méthodique du français. 7e éd. Paris: Presses Universitaires de France, 2018, – 1109 p.